

ERMƏNİLƏRİN QUZEY AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİ MƏSƏLƏSİ XIX ƏSR RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA

Naibə Əhmədova

ADPU, Azərbaycan tarixi kafedrası

naiba.ahmedova@mail.ru

Açar sözlər: *rus tarixşünaslığı, erməni məsələsi, köçürülmə, Cənubi Qafqaz,*

Məqalədə XIX və XX əsrin əvvəllərində rus tarixşünaslığında ermənilərin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi məsələsindən bəhs edilir. XIX əsrin birinci yarısında tanınmış rus yazıçısı A.S. Qriboyedovun “Ermənilərin Persiyadan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında” qeydləri, XIX əsrin birinci yarısında rus yazıçısı, tarixçisi və memuaristi S. Qlinkanın “Ermənilərin Azərbaycandan Rusiyaya köçürülmələri”, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ictimai-siyasi xadim N.N. Şavrovun “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə: Muğanın özgə xalqlara nöbbəti satışı”, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşamış tarixçi, publisist, ictimai xadim V. Veliçkonun “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər” əsərləri problemlə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirir və onlar xüsusi maraq kəsb edir. Çünki bu müəlliflər əsərdə cərəyan edən tarixi proseslərin içində olmuş, müşahidə etmiş, izləmiş və ona münasibət bildirmişlər.

ВОПРОС О ПЕРЕСЕЛЕНИИ АРМЯН В СЕВЕРНЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА

Найба Ахмедова

Ключевые слова: *российская историография, армянский вопрос, переселение, Южный Кавказ*

Статья посвящена переселению армян в Азербайджан в русской историографии XIX - начала XX веков. Известный русский писатель А.С.Грибоедов в первой половине XIX века «О переселении армян из Персии в наши края», в первой половине XIX века русский писатель, историк и мемуарист С.Глинка «Переселение армян из Азербайджана в Россию», во второй половине XIX - начале XX вв. политический деятель Н.Н.Шавров «Новая угроза русскому бизнесу на Кавказе: очередная продажа Мугани другим народам», историк второй половины XIX -

начала XX века, публицист, общественный деятель В.Величко «Кавказ. Российские дела и межплеменные вопросы» разъясняет вопросы, связанные с проблемой, и представляет особый интерес. Потому что за этими авторами наблюдали, наблюдали и комментировали исторические процессы, происходящие в работе.

THE PROBLEM OF RESETTLEMENT OF ARMENIANS TO NORTHERN AZERBAIJAN IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE XIX CENTURY

Naiba Ahmadova

Key words: *russian historiography, armenian question, resettlement, South Caucasus*

The article is devoted to the resettlement of Armenians to Azerbaijan in the Russian historiography of the 19th - early 20th centuries. Famous Russian writer A.S. Griboyedov in the first half of the 19th century "On the resettlement of Armenians from Persia to our lands", in the first half of the 19th century, Russian writer, historian and memoirist S.Glinka "Resettlement of Armenians from Azerbaijan to Russia", in the second half XIX - early XX centuries. - Politician NN Shavrov "A new threat to Russian business in the Caucasus: another sale of Mugan to other peoples", historian of the second half of the XIX - early XX century, publicist, public figure V. Velichko "Caucasus. Russian affairs and inter-tribal issues" explains the issues related to the problem and is of particular interest. Because these authors were observed, observed and commented on the historical processes taking place in the work.

Rusiya tarixşünaslığında XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində yazılan bir sıra elmi əsərlərin mənbə bazasını Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı 12 cildlik sənədlər toplusu təşkil edir. Məşhur qafqazşünas alim Adolf Berjenin redaktəsi ilə hazırlanaraq 1866-cı ildən Tiflisdə çap olunan bu toplularda rəsmi səciyyə daşıyan sənədlərlə (Qafqazın Baş komandanı və hakimlərinin hesabatları, raportları, məktub və reskriptləri və s.) yanaşı, statistik materiallar, qeyri-müsəlmanların Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, çar hökumətinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi siyasi, dini, milli bərabərsizlik və s. kimi problemlər də öz ifadəsini tapmışdır. Toplanan sənədlər böyük elmi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, yanlış fikirlərdən, qeyri-dəqiq məlumatlardan da xali deyildir.

XIX əsrin birinci yarısında tanınmış rus yazıçısı **A.S.Qriboyedov** öz ermənipərəstliyi ilə seçilirdi. O, Qacar dövlətində çar Rusiyasının səfiri olmuş, şahidi olduğu, gördüyü, eşitdiyi hadisələri qələmə almışdır. Müəllif çox hallarda hadisələrə obyektiv yanaşmasa da, onun siyasi xarakterli məqalələri XIX əsr tariximizi öyrənmək baxımından maraqlıdır.

A.Qriboyedov "Rus eiçiliyi Persiyada" adlı məqaləsində (fransızcadan rusçaya tərcümə edilmişdir) göstərir ki, Persiyaya rus diplomatik missiyasında daimi çalışmaq üçün Tiflisdən yola düşür, Təbrizdə şahzadə Abbas Mirzə tərəfindən fəvqəladə dərəcədə təntənə ilə qarşılır, sonra Tehrana gəlir, burada elçilər heyəti eyni hörmətlə qarşılır. Şah (Fətəli şah – N.Ə.) rus elçi heyətinin üzvlərini tez-tez saraydakı bayramlara və qoşunların paradına dəvət edir, səlahiyyətli müvəkkil Mazaroviç və digər rus məmurları ilə dostcasına söhbət edir [1,s.385]. Heç şübhəsiz ki, bütün bunlar iki imperiya arasındakı mehribanlıqın, həmrəyliyin sübutudur. A.Qriboyedov yazır ki, o Tiflisdən səfir təyin olunduğu ölkəyə (Persiyaya) öz heyəti ilə yola düşür. Bu, qış vaxtına təsadüf edirdi. Yolda Erivan sərdarı çox gözəl bir səhər yeməyinə onu qonaq edir. Orada, hətta oturmaq üçün stol və stul var idi. Hər yerdə bizi xoş nəvazişlə qarşılayırdılar. Lakin A.Qriboyedov bilərəkdən və ya bilməyərəkdən onların hansı xalqın nümayəndəsi olduğunu demir [1, s.385]. O, qeyd edir ki, onun elçi heyəti Təbrizə yaxınlaşan zaman şahzadə Abbas Mirzə onları qarşılamaq üçün üç dəfə mühafizə dəstəsi göndərdi. Onları şahzadənin birinci naziri (qaimməqam) Mirzə Bozorq və bəylərbəyi, Təbriz səhərinin qubernatoru adından salamladılar. Nazir dərviş Mirzə Bozorq məni bütün heyətlə birlikdə günorta yeməyinə dəvət etdi. Biz süfrəyə Avropa qaydasında oturduq. O, fars adət-ənənələrinə əməl edir, xristian adətlərinə isə açıq düşmən idi. Toplardan açılan atəş bizim şahzadənin paytaxtına (Təbrizə) girməyimizi xəbər verdi. Sonra da biz onun qəbulunda olduq [1, s.386]. Abbas Mirzə məktubu oxuyub, məni yenidən görməyinə şad olduğunu bildirdi. O, imperator həzrətlərini təriflədi, onun gözəl xarakteri olduğunu qeyd etdi.

A.Qriboyedov Abbas Mirzəyə çatdırır ki, Gülüstən traktatına Rusiyanın əməl etdiyi kimi, Müqəddəs imperator ümid edir ki, Persiya da onun şərtlərinin toxunulmazlığına əməl edəcəkdir. Müəllif yazır ki, səhəri gün Tehrana yola düşdük. Novruz bayramı ərəfəsində 14 gündə 500 verst yol qət edərək, Tehrana gəldik. Ertəsi gün şahın qəbuluna getdim. Məni şahın general adyutantı və kürəkəni Əliyar xan müşayiət etdi [1, s.387]. Ona bir səfir kimi məktub təqdim etdim. A.Qriboyedov Təbrizdə Abbas Mirzənin, Tehrandə isə Fətəli şahın sarayının daxili gözəlliyini və saray adət-ənənələrini təsvir edir.

Yuxarıda yazılanlara aydınlıq gətirərək, onu qeyd etmək lazımdır ki, İranda daimi diplomatik missiyanın təyin edilməsi haqqında fərman 1828-ci il aprelin 15-də verilmiş, A.Qriboyedova Persiyada (İranda) nazir-rezident vəzifəsi həvalə olunmuşdur. Sentyabrın 9-da missiyanın bütün ştatı Təbrizə

yola düşmüş və oktyabrın 6-da ora çataraq ratifikasiya fərmanını (Türkmənçay müqaviləsi) Abbas Mirzəyə təqdim etmişdir. A.Qriboyedov 1829-cu il yanvarın 29-da missiyanın bütün üzvləri ilə birlikdə Tehranda öldürülmüşdür [2, s.285].

A.Qriboyedov “Ermənilərin Persiyadan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında” qeydlərində yazırdı ki, ermənilərin buraxıldığı torpaqlara (əsasən Quzey Azərbaycanı – N.Ə.) əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və (sonuncuların) düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə, onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfərlə götür-qoy etmişdik. Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən narahat olan müsəlman əhalisinə onların bu torpaqlarda müvəqqəti məskunlaşdırılması barədə yalan məlumatlar verilirdi. A.Qriboyedov yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə razılaşdırmalı, ermənilərin burada müvəqqəti qalacaqlarına onları inandırmağı ki, azərbaycanlılar “ermənilərin ilk dəfə ayaqları dəyən torpaqlara həmişəlik yiyələnirlər” fikrindən daşsınlar. O, göstərir ki, köçürülmüş ermənilərin əksəriyyəti müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşdırılır və az sonra onları sıxışdırmağa başlayırdılar [1, s.388].

A.Qriboyedov Türkmənçay traktatının ayrı-ayrı maddələrinin irəli sürülməsində mühüm rol oynayırdı. F.Paskeviç qeyd edir ki, dördüncü və on üçüncü maddələr A.Qriboyedov tərəfindən “yaxşılaşdırılmış”, on dördüncü maddə isə genişləndirilmişdir [3, s.644-645]. Ermənistan və təzminatın həcminə aid maddələr dəyişikliyin əsas hissəsini təşkil edirdi. Tarixi ədəbiyyatda 12, 14 və 15-ci maddələrin müəllifi A.Qriboyedov olduğu göstərilir.

Ermənilərin Güney Azərbaycandan Rusiyaya köçürülməsi məsələsi ilk dəfə olaraq XIX əsrin birinci yarısında rus yazıçısı, tarixçisi və memuaristi S.Qlinkanın “Ermənilərin Azərbaycandan Rusiyaya köçürülmələri” kitabında verilmişdir [4]. Əslində kitab Qacar (İran) dövlətinin Azərbaycan vilayətindən ermənilərin Rusiyanın yeni işğal etmiş olduğu Quzey (Şimali) Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələri şəklində başa düşülməlidir. Əsər hadisələrdən az sonra hazırlanıb nəşr edilmişdir.

S.Qlinka yazır ki, Persiyada (Qacar dövləti) yaşayan bütün ermənilərin qəlbi, diqqəti köçürmə siyasətinə yönəldiyindən, sarsılmaz bir ruhla Rusiyaya, xaçpərəst qardaşlarına doğru can atırdılar [4, s.43]. Alman müəllif F.Neuman görünür S.Qlinkanın əsərindən istifadə edərək, 1828-ci ildə İran vilayəti olan Azərbaycandan Rusiyaya 40 min ermənin köçürülməsi və yerləşdirilməsindən bəhs edir [6]. Bu əsər hətta S.Qlinkanın əsərinin alman dilinə tərcüməsi kimi də görünür.

Çar Rusiyası öz ağılığını bütün Qafqazda möhkəmləndirmək üçün yerli əhali və Osmanlı, Qacar dövlətləri ilə süngü və top dilində danışmaqla kifayətlənməyərək, burada köklü etnodemoqrafiya dəyişikliyi yaratmağa çalışırdı. Məlumdur ki, I Pyotrın zamanından Güney Qafqazın müsəlman

toplumlarının xaçlı ermənilərlə “əvəz edilməsinə” yönəlmiş bir siyasət yeridilməkdə idi. Hətta Rusiya azadlıq hərəkatının təmsilçiləri də bu siyasətin güclü təsiri altında idilər. P.Pestelin “Russkaya Pravda” adlanan “zadəgan-inqilabçı proqramından bunu aydın görmək olar: 1.Rusiya ilə İran (Qacar-N.Ə.), həm də Türkiyə arasında ...yaşayan bütün xalqlar... tabe edilməli; 2.Bütün Qafqaz xalqları iki çeşid sayılmalıdır: dinc olanlar və quduzlar. Birinciləri yurdlarında saxlamalı, onlara Rusiya idarəsi ... vermək, ikinciləri isə Rusiyanın içərilərinə köçürüb kiçik sayla səpələmək lazımdır [5, s.671].

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Rusiyada ictimai-siyasi xadim olan N.N.Şavrovun “Zaqafqaziya rus işinə yeni təhlükə: Muğanın özgə xalqlara növbəti satışı” əsərinin [7] elmi dəyəri böyükdür. Çünki bu elmi dəyəri artırən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Əvvəla, müəllif əsərdə cərəyan edən tarixi proseslərin içində olmuş, müşahidə etmiş, izləmiş və ona münasibət bildirmişdir. Əsərdə statistik faktların üstünlük təşkil etməsi ilə yanaşı, müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ötrü müəllif cədvəllər tərtib etmiş, hadisələri xronoloji ardıcılıqla vermişdir. Bunlara baxmayaraq, N.N.Şavrov təəssüf ki, istifadə etdiyi mənbələri göstərməmiş, yalnız bir-iki müəllifin adını çəkmişdir. O, əsərdə qoyulmuş məsələlərə velikorus millətçiliyi və Rusiya imperiyasının mövqeyindən yanaşmışdır.

Əsərdə həm iqtisadi, həm də sosial-siyasi hadisələrə toxunulur. Burada işıqlandırılan məsələlər indi də aktualıq baxımından öz dəyərini itirməyib. Əsərdə Muğan çölünün qısa təsviri, Muğanın əmələ gəlməsi, buranın iqlimi, bitki örtüyü və faunası, kənd təsərrüfatı, Muğanın ruslar tərəfindən məskunlaşmasının siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, buradakı rus qəsəbələri, Rusiyanın Cənubi Qafqazda məskunlaşdırma siyasəti kimi məsələlər öz əksini tapır.

Müəllif göstərir ki, Muğanın necə və nə vaxt yaranması sualına tam doğru elmi cavab vermək çətinidir. Bəlli olan odur ki, Muğan bir zaman dəniz suyunun altında, Kəspə dənizinin körfəzi olmuşdur. Müəllif Muğana həyat verən su mənbələri, əsas arteriyalar olan Kür və Araz çayları haqqında da məlumat verir [7, s.8-11].

Muğandakı suvarma sisteminin tarixinə nəzər salan müəllif qeyd edir ki, təxminən 1500 il əvvəl Qubad şah (I Qubad (488-531), Sasani şahı - N.Ə.) Muğanda Gour-arch adlı arch qazdırmışdır ki, ondan Çingiz xan qoşunlarının 1220-ci ildəki yürüşünədək istifadə olunmuşdur. Monqolların yürüşü nəticəsində arch məhv edilmişdir. 1320-ci ildə italyalı Marino Saluto xatırlayır ki, Muğanda ancaq köçərilər qışlayırdı. Tamerlanın vaxtında - 1379-1405-ci illərdə arch bərpa olunmuşdur. Nadir şahın vaxtında (1688-1747) Muğan yenə də əhali yaşamayan çölə çevrilmiş və 1828-ci ildə bu görkəmdə bizə keçmişdi. 578 ildir ki, Muğan bu vəziyyətdədir, necə ki, indi olduğu kimi. Lakin 1220-ci ilədək buralar insanların məskunlaşdığı mədəni bir ölkə olmuşdur. Bu

mədəniyyətin izləri olan suvarma arxları və 11 yaşayış məntəqəsi dövrü-müzədək gəlib çatmışdır. Xüsusən, Biləsuvardan bir qədər aralıda - Bolqar çayı yaxınlığında XVIII əsrə aid bir neçə böyük qalanın xarabalıqları qalmışdır. Müəllif Muğan tarixi ilə bağlı bilikləri öyrənmək üçün K.F.Qanın “Qədim yunan və Roma yazıçıları Qafqaz haqqında” əsərindən və xüsusən, Strabonun məlumatlarından geniş istifadə etmişdir [7, s.15].

N.N.Şavrovun məlum əsəri XIX əsr tariximizin bir sıra məsələlərini - əsasən çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin təzahürlərindən olan Azərbaycan ərazilərinin xristian xalqları ilə məskunlaşdırma siyasətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müəllif göstərir ki, Muğanda boş sərbəst torpaqların olması rusların burada yerləşdirilməsinə şərait yaratdı. Bu istiqamətdə ilk addım knyaz Dundukov – Korsakovun idarəçiliyi zamanında atıldı. 1868-ci ildə qəza şəhəri olan Cavad, Dundukov – Korsakovun əmri ilə ləğv edilərək, burada daş kilsə və bazar meydanı ucaldıldı. 1887-ci ildə Kiçik Rusiyadan, Vladıqafqazın cənubundan və müxtəlif yerlərdən yığılmış 70 rus ailəsi burada yerləşdirildi. Bu yaşayış məntəqəsi Petropavlovka adlandı. Hər ailəyə 27 desyatin müxtəlif məhsuldarlıqlı torpaq verildi. Onlara ilkin olaraq verilmiş 1960 desyatin torpaq əvəzinə daha 3531 desyatin torpaq da icarəyə verildi [7, s.38]. Sonra Petropavlovkada evlərin sayı 92-yə çatdı. Burada hər iki cinsdən 759 adam yaşayırdı. Petropavlovkalıların məişət və təsərrüfatda qazandığı nailiyyətlər digər rus köçkünlərinin Muğana cəlb edilməsində böyük rol oynadı. Onlar Cənubi Qafqazdakı bütün dövlət idarələrinə orada yerləşmək üçün müraciət etdilər. Bu zaman Cənubi Qafqazın idarəçiliyinin başına Q.S.Qolitsın qoyulmuşdu. O, rus əhalisinin Cənubi Qafqazda təşkilati cəhətdən düzgün məskunlaşmasının başlanğıcını qoymuşdur [7, s.39].

Təşkil olunmuş köçürmə siyasətinin olmadığını görəndə Bakı quberniyası Dövlət Əmlak İdarəsinin direktoru Şapoşnikov vəziyyətdən çıxmaq üçün köçürülən ruslara qəsəbələr saldırmağa başladı. Onlara icarə hüququ əsasında torpaq verildi. Belə ilk qəsəbələrdən Novo-Nikolayevka (Kara Nuru), Novo-Aleksandrovka (Bayramqulu) və başqalarını göstərmək olar. İlk köçkünlər bura Yekaterinoslav, Xerson, Bessarabiya və Podolskiy quberniyalarından köçürmüşdür [7, s.39-40]. Köçürülənləri su ilə təmin etmək üçün 1902-ci ildə Muğanda Araz çayından 5 verst uzunluğunda “Qolitsın” adlandırılan kanal çəkildi. Kanal ətrafında Yeni Araz rayonunda qəsəbələr salındı: Pokrovskiy, Alekseyevskiy, Mixaylovskiy. Bu qəsəbələrdə Yekaterinoslav, Tavruçekiy və Xerson quberniyalarından köçürülənlər məskunlaşdı. 1906-cı ildə Kür çayının sol sahilində Xil-Yeri adlı yerdə İllarionov qəsəbəsi salındı. İndi (XX əsrin əvvəlində) Muğandakı rus qəsəbələrinin sayı 26-ya çatmışdır [7, s.41-42].

Yalnız şahidlərdən istifadə etməklə gəlmə, torpaqsız ermənilər, sonra isə erməni monastırları Şərqi Zaqafqaziyada çox geniş dövlət torpaqlarını ələ keçirdilər. Buradakı dövlət torpaqlarının da taleyi belə kədərli oldu. Yaxın

zamanlarda geniş miqyasda xəzinə torpaqlarının itirilməsi gözlənilirdi. Ona görə ki, xəzinə kəndlilərinin becərdiyi dövlət torpaqlarının xəzinəyə məxsus olduğunu təsdiqləyən sənəd yox idi. Xəzinə kəndlilərinin sübutu üçün şahidləri o idi ki, həmin torpaqlar onların daimi istifadəsində olmuşdur [7, s.65-66].

N.N.Şavrov rus əhalisinin köçürülməsi, yerləşdirilməsi və burada möhkəmləndirilməsi barədə öz təkliflərini irəli sürür. Müəllif Muğanın ruslarla məskunlaşdırılmasının bol xammal, xüsusən pambıq istehsalına imkan yaratdığını, pambıq emaledici sənayesinin təşəkkülünə kömək etdiyini, balıq sənayesinin inkişaf etdiyini göstərir [7, s.60].

Cənubi Qafqazda rus imperiyasının 100 illik ağalığı dövründə dövlət tərəfindən fəth olunmuş boş torpaqlarda 1.200.000 özgə xalqın nümayəndəsi və güc-bəla ilə 240.000 rus yerləşdirildi. Bununla da dövlət torpaq fondunun böyük bir hissəsini itirdi. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, mədən və meşə sərvətləri xaricilərin xüsusi mülkiyyətinə keçdi. Ticarət və ixracat əməliyyatı yəhudilərin, iqtisadi ağalıq ermənilərin əlində toplandı. Onlar indi ölkənin ağası sayılırlar. Nəticədə Zaqafqaziyada bizim köçürmə siyasətimiz ağılamalı oldu [7, s.69-70].

Muğanı vacib məskunlaşma rayonu etmək mümkün olduğu halda burada rusların məskunlaşmasına mane olmaq cəhdlərinin təşkili ilə üzləşdik. Müxtəlif yerli carçılar, sonra isə rus məmurları, turistləri şayiə yayırdılar ki, Muğan istiqzırma olan yerdir. Bədbəxt rus köçkünləri burada məhv olacaq.

Peterburqdan bir erməni aqronomu Muğanı tədqiq etmək üçün ezamiyyətə göndərildilər. Oraya müxtəlif ixtisas sahibi olan ermənilər də gəldi. Onlar dövriyyəyə belə bir bəyanat buraxdılar ki, Muğanı şoranlaşma gözləyir. Ora rusları köçürmək ağılsızlıqdır. Onlar elə ucadan və inadkarlıqla qışqırdılar ki, hətta bəzi yerli yüksək rütbəli məmurlar da köçürmənin perspektivindən qorxdular. Dörd il rusların Muğana köçürülməsi dayandırıldı. Torpaqdan nümunə götürüldü, yoxlanıldı. Aydın oldu ki, Muğanın şoranlaşması cəfəngiyyatdır.

Bundan sonra dövriyyəyə başqa bir ideya buraxıldı. Qəbul edilmiş əvvəlki qaydalar dəyişdirilsin. Muğanda torpaq köçkünlərin xüsusi mülkiyyətinə keçməklə, onlara satılsın. Beləliklə, köçkünlər bir anda torpaq sahibinə çevrilərək, bu torpağı kimə istəsə satmaq şansı əldə etdilər. Şübhə yoxdur ki, əgər Muğan rus köçkünlərinə satılsa, bu rəsmi ideyanın müəllifi bir qədər sonra bu torpaqların yad xalqlardan olan ünsürlərlə, xüsusən ermənilərlə məskunlaşdığını görüb heyrətlənəcək. Necə ki, Tiflis quberniyasında almanların məskunlaşması aqibəti də belə oldu. Ona görə də torpaqlar yad xalqlar və yəhudilərin əlinə keçdi [7, s.71].

Fövqəladə dərəcədə digər bir ziyanlı layihə Torpaq Departamentində torpaqların yaxşılaşdırılması şöbəsinə hazırlandı. Bu layihədə pambıqçılığın sürətli inkişafına qayğı önə çəkilirdi. Layihədə xüsusi adamlara suvarılan dövlət

torpaqlarını ilkin olaraq 6 illiyə, icarənin davam etdiyi halda 24 illiyə icarənin vaxtını artırmaq, sonra bu torpaqların onların xüsusi mülkiyyətinə vermək nəzərdə tutulurdu. Bu isə torpaqların hüquqi şəxslərin və səhmdar cəmiyyətlərin əlinə keçməsinə səbəb olacaq, Muğanın ruslarla kütləvi məskunlaşmasına mane olacaqdı.

Köçürmə siyasəti bərdəki faktlar ermənilərin həyasızlığına, saxta-karlığına tutarlı cavabdır. N.N.Şavrov yazır ki, biz Zaqafqaziyada məskunlaşdırma siyasətinə oraya rusları deyil, özgə xalqları köçürməklə başladığımız. 1819-cu ildə Vürtembergdən (Almaniya) 500 alman ailəsini Tiflis və Yelizavetpol quberniyasının ən yaxşı dövlət torpaqlarına köçürdük [7, s.63]. 1826-1828-ci illər müharibəsi bitdikdən sonra, 1828-1830-cu illərdə Zaqafqaziyaya 40.000-dən artıq İran və 84.000 Türkiyə ermənisi köçürüldü. Erməni əhalisinin az miqdarda yaşadığı Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axalsix, Axalkalı qəzalarında yerləşdirdik. Onlar üçün 200.000 hektar dövlət torpağı ayrıldı və müsəlman xüsusi torpaq sahiblərindən 2.000.000 rublluq torpaq satın alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahilləri ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Rəsmi 124.000 erməni, qeyri-rəsmi olaraq daha çox 200.000 erməni yerləşdirildi. Kırım müharibəsindən sonra da köçürmə davam etdi. 1864-cü ildə Qara dəniz sahilinə Kiçik Asiyadan ermənilər və yunanlar, sonra estonlar, latışlar, çexlər yerləşdilər [7, s.62-63].

N.N.Şavrov yazır: türklərlə qələbə ilə başa çatmış 1877-1878-ci illər müharibəsi bizə yeni məskənlər bəxş etdi: 1877-1879-cu illərdə Qars vilayətinə 50.000 erməni, 40.000 min yunan, erməni mənşəli general Terqukasov tərəfindən Sürməli qəzasına 35.000 Türkiyə ermənisi köçürmüşdü.

Türkiyədə 1893-1894-cü illərdə erməni iğtişaşlarından sonra ermənilər fərdi və ya ailəvi şəkildə Zaqafqaziya diyarına gəldilər. Ermənilərin sayı 10.000 olmadığı halda 1894-cü ildə onların sayı 90.000 oldu. 1897-ci ildə Qafqazın mülki rəisi Q.S.Qolitsının onları Cənubi Qafqazdan çıxarmaq cəhdi baş tutmadı, Türkiyə onları qəbul etmədi. Kiçik Asiyadan erməni köçü davam edirdi və Qars vilayətində 35.000 erməni ailəsi məskunlaşmışdı. Ermənilərdən başqa aysorlar da, hətta Bakı quberniyasına müsəlmanlar da köçürülmüşdü. Ancaq N.N.Şavrov göstərir ki, köçürülüb məskunlaşanların çoxu ermənilərin payına düşürdü [7, s.64].

Generl-adyudant Şeremetyev 1896-cı ildə Əlahəzrətə qeydlərində yazırdı ki, Zaqafqaziyada 900.000 erməni yaşayırdı, 1908-ci ildə isə hər iki cinsdən olan ermənilərin sayı 1.300.000 olmuşdur. Onların sayı göstərilən vaxtda 400.000 artmışdır. Əgər təbii artım istisna olsa, onda 13 ildə biz ermənilərin sayını 300.000 artırmışıq [7, s.64]. Biz N.N.Şavrovun simasında rus imperiyasının alovlu müdafiəçisini, qatı rus millətçisini görürük.

N.N.Şavrov Zaqafqaziya özbaşına gələn və köçürülüb məskunlaşdırılan əhali ilə bağlı aşağıdakı cədvəli tərtib etmişdir [7, s.64-65].

Erməni	1.000.000
Polyaklar	17.264
Çexlər	2.041
Latışlar	4.561
Moldovanlar	2.724
Yunanlar	82.043
Yəhudilər	30.890
Estonlar	5.241
Aysorlar	5.028
Cəmi:	1.147.972

Bu rəqəmlər 1897-ci ildə ermənilərdən başqa digər gəlmələrin də həddindən artıq çox olduğunu göstərir. İndi ermənilərin sayı daha çoxdur. 1 yanvar 1907-ci ildə Zaqafqaziyanın əhalisi hər iki cinsdən 6.318.000 nəfəri təşkil etmişdir ki, onun da 25 %-ni buraya köçüb məskunlaşan özgə əhali təşkil edir [7, s.65]. 13 il ərzində əhali təbii artım və köçüb gələn yeni insanların hesabına artmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yaşamış tarixçi, publisist, ictimai xadim V.Veliçkonun “Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər” adlı kitabı bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi prosesləri öyrənmək baxımından maraqlıdır. Əsər giriş və bölmələrdən (keçmişin səciyyəsi, gürcü qardaşlar, rus-gürcü münasibətləri, ermənilər, teokratiyaya keçid və monofizitlik, tayfa ayrışdırılışını və iqtisadi hökmranlıq, türk qəddarlığı haqqında həqiqət, kilsənin siyasi rolu və erməni proqramı, erməni-qriqoryan kilsəsi əmlakının idarə olunmasının islahatı və erməni azgınlıqları, Azərbaycan tatarları, Dağıstan dağlıları, ruslar Qafqazda, kazaklar, təriqətçilər və rus mühacirləri, rus ziyalıları və s. kimi bölmələr) ibarətdir (9). Müəllifin göstərilən əsəri ermənilərin xarakterinin öyrənilməsi. onların iç üzünün açılması sahəsində yazılan ilk sistemli əsərdir. Bu əsər, həmçinin 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi prosesləri işıqlandırmaya da kömək edir.

V.Veliçko XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindəki erməni sosial mühitini belə xarakterizə edir: ermənilər haqqında qədimdən pis fikir yaranıb və bu, söz yox ki, əsassız deyil ... əvvəla, erməni xalq kütləsini yırtıcı, həris, öz vətəndövləti sayəsində nüfuza və hakimiyyətə sahib olan adamlardan, siyasətçiliklə məşğul olan avam, cahil ruhanilərdən və pencəktikən saxta dərzi ziyalılardan, daha doğrusu, təkcə özgə xalqdan olan qonşularını yox, həm də öz tayfalarından olan günahsız rəiyyəti incidən hakim erməni ictimai təbəqələrindən ayırmaq

lazımdır. İkincisi, hakim siniflərin arasında da şübhəsiz pis olmayan və günahsız, əsasən öz başçılarının terroruna və qeyri-normal inkişaf etmiş tayfalarının ... milli ideyalarının iradəsinə ürəkdən tabe olmayan xeyli adam var [9, s.46]. İmperatriça II Yekaterinanın çarlığı dövründə ermənilərin arasından bir çox cəhətdən qəribə, azğın və böyük siyasi bacarığa malik olan ... bir adam meydana çıxmışdır. Bu gürcüləşmiş və gürcü çarlarından knyaz rütbəsi almış erməni mənşəli arxiyepiskop İosif idi. O, hərfi tərcüməsi “Enlikürək Arqutov” olan, sonra rusca “Arqutinski-Dolqoruki “ kimi işlənən Arqutaşvili Mqrdzeli familiyasını daşıyırdı. Bu familiyanın rus tarixindəki Ryurik Dolqorukilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur [9, s.58].

Gürcü çarı II İraklinin dövründə ermənilərdə özünüdərkətmə oyatmağa çalışan ... Arqutinskinin sayəsində bəzi Qarabağ mülükləri və onların itaətində olan kəndlilər Gürcüstanda yerləşdirilmiş və Şulaveri kəndini salmışdılar. İki mülük – Məcnun və Abo (Qarabağ mülükləri – N.Ə.) yeni ağalarına xəyanət etmiş və 1795-ci ildə Tiflisi oda qalayan İran (Qacar) şahı Ağa Məhəmməd xanın bələdçi casusları olmuşlar.

XVIII əsrin sonunda arxiyepiskop İosif “rus hökumətinin məqsəd və planları ilə razılaşmayan” istiqamətdə çox çalışırdı. Bu fikrin təsdiqini 1796-cı ilin yayında yepiskop İosifin istila edilmiş Dərbənd xanlığının işlərinə qarışmaq fikrinə düşdüyünü, müsəlmanlara sürtüşmək fürsətini fəvda vermədiyini, onları ermənilərin qabağında alçaltmağa çalışdığını, bir sözlə Dərbənddə olduğu müddətdə bütün əhalini özünə qarşı qaldırdığını deyən akademik N.F.Dubrovində də görmək olar. Qraf Zubov onun fitnə-fəsadının qarşısını almaq üçün tədbirlər görmüşdü. İosif Eçmiədzin pravoslav kilsəsinin başçısı ilə əlaqəyə girərək “Qarabağda və Cənubi Qafqazın başqa yerlərində yaşayan ermənilərə kollektiv müraciətnamə” yazmışdı. Orada deyilirdi ki, rus qoşunları “erməniləri müsəlmanların əsarətindən qurtarmaq və onlara müstəqillik vermək” fikri ilə İrana girmişlər [9, s.59]. Bundan ruhlanan ermənilər “Böyük Ermənistan” çarlığının bərpası xülyasına düşməyə başladılar.

XVIII əsrin sonunda Eçmiədzin katalikosu Eçmiədzin ruhanilərinin seçdiyi Qukas (Luka) təyin olunmuşdur ... onun səyi ilə Ağvan patriarxı əvvəlcə həddindən artıq sıxışdırılmış, sonra isə Qarabağın və Gəncənin Rusiyaya birləşdirilməsi nəticəsində ləğv olunmuşdu [9, s.60].

V.Veliçko rus dövlət məmurlarının erməni din xadimlərinin hiyləgərliyinə aldandıqlarına, onların bəd əməllərini anlamamaqda, tədbir görməməkdə qınayırdı. Rus məmləkətlərində erməni məsələsi bəzən iri sıçrayışla irəli hərəkət edərək, o vaxtdan öz inkişafını durmadan davam etdirirdi. Türkmənçay müqaviləsinə görə Eçmiədzin Rusiyanın tərkibinə daxil olmuş və katalikos bütün ermənilərin ümumdünya patriarxı hüquqlarında qalmışdır ... ermənilər böyük nüfuz qazanan dövlətin içərisində teokratik dövlət yaratdılar [9, s.61].

Paskeviçin dövründə erməniləri dəvət etmək üçün polkovnik Lazarev İrana göndərilmişdi. Nəticədə 40.000 erməni köçüb Zaqafqaziya gəlmişdi. Eçmiədzin patriarxı da bu təbirdə iştirak etmişdi. Adrionapol (Ədirnə) sülhünə görə biz 100.000-dən artıq Türkiyə ermənisini qəbul etdik. Təkcə Ərzurum arxiyepiskopu Karapet 70.000-ə qədər erməni gətirmişdi. Həmin vaxtdan da müsəlman dövlətlərindən ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi fasiləsiz axınla davam edir. İndi Qafqaz inzibatçıların daha çox erməni dartıb gətirmək cəhdləri aydın olanda belə bir zərb - məsəl yada düşür: "Qarğaya göz verəndə qaş da istədi" [9, s.61]. Yəni V.Veliçko bununla ermənilərin gələcək iddialarına da işarə vurmuşdu. O, göstərir ki, XIX əsrdə Türkiyədə və İranda yaşayan erməni əhalisinin çoxu güman ki, muxtariyyət haqqında fikirləşirdi. Erməni xalqı qüdrətli Rusiyanın sərhədlərini keçəndən sonra ... dincəlir, varlanır, özü üçün iqtisadi zəmin hazırlayırdı [9, s.62].

V.Veliçko Cənubi Qafqazın iqtisadi həyatının ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsini təhlükəli sayırdı. O, göstərir ki, bütün Cənubi Qafqazda ticarəti əllərinə alıblar... "harda qazanc var, orda da hökmən erməni var", - yazırdı... [9, s.62].

Ədəbiyyat

1. Грибоедов А.С. Горе от ума. Письма и записки. Баку, Маариф 1989. 401 стр.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1989, 328 səh.
3. АКАК, т. VII. Шостакович С.Б. Дипломатическая деятельность А.С. Грибоедова. М., 1960.
4. Глинка С.Н. Описание. Переселения армянъ аддербиджанскихъ въ предьлы России, съ краткимъ предварительнымъ изложениемъ историческихъ временъ Арменіи. Москва, 1831.
5. Əliyərli S.S. Azərbaycan tarixi: uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Bakı, 2009. 872 səh.
6. Neuman F. Geshichte der Übersiedlung von vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre aus der perzischen Provinz Adarbaidschannach Russland ansahnderten. Leipzig, 1834.
7. Шавров Н.Н. Новая угроза Русскому Дьлу въ Закавказь: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцамъ. С.Петербургъ. Типографія Редакціи періодическихъ изданій Министерства Финансовъ. 1911. Баку, Элм 1990, 156 стр.
8. Azərbaycan tarixi 7 cildə, IV cild. Bakı, 2000, 456 səh.
9. Величко В.Л. Полное Собрание Публицистическихъ Сочинений. Томъ первый Съ портретомъ гелиографюрой автора. Издание М.Д.Муретовой. С-Петербургъ; Типографія Артели Печатного Дьла, 1904. Кавказъ. Русское дьло и междуплеменные вопросы. 224 стр.